विशेष एवोक्तः "द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च। क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्" इति। अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्तिघटिकाद्वयं मन्दाकिन्याश्चतस्रो घटिकाः ध्वाङ्क्ष्यां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्यान्नक्षत्रजनितसंज्ञासु मन्दादिष्वयं विचारो न वारप्रयुक्तास्ववचनात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति। निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मादवाक् पूर्वत्र अपरत्र पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भागकाविति स्वार्थे कः। यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः। उक्तञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुदेति चेत्। स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्य्यादूर्ध्वं गते दिने। रात्र्यर्द्धादुपरि क्षेत्रं याति चेदन्यथार्यमा। अह्न्यागामिनि मध्याह्नात् पूर्वं स्नानादि पुण्यदम्"। भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, क्षेत्रं राशिः। वृद्धवसिष्ठोऽपि अह्निसंक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम्। रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः। अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया। ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्" इति। ननु रात्रौ शेषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयमुद्यम आरब्ध उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकारासत्त्वात्। यत् तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव "नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात् "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च विशेषमुपजातिकयाह। पूर्णे इति "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्णे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमकलावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वये पुण्यमुक्तम्। उक्तञ्च वृद्धवसिष्ठेन "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः। प्राहुः दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति"। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् संपूर्णे संक्रमो रवेः। तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादि कर्मणि"। अत्र मुक्त्वा मकरकर्कटाविति उक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आहाथेति अथानन्तरमुदयास्तात् सूर्य्योदयात् सूर्य्यास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्ययने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्य्योदयात् पूर्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने। तदाह वृद्धगार्ग्यः "यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि। अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति। अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं वाशब्द इवार्थे। भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्मुकन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः। प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा कुर्य्यादहनि पूर्वतः" इति। प्रदोषलक्षणं स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति" इति।

अथार्द्धोदयास्तादिति वचनस्याप्यवादमिन्द्रवज्राच्छन्दसाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात्त्रिघटिकास्ताभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अर्द्धोदितार्कबिम्बात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथार्द्धास्तादर्कबिम्बादुपरि त्रिनाड़ीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः। तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितानुदितात् सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत्। तावत् सन्ध्याकालञ्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति"। तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिकात्रयसम्मिता। तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति। स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते। सायंसन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः" इति। अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च व्रीहियववद्विकल्पः। अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहात्रेति। अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्वौ घस्रौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात्पूर्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः "सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत्। तदोदयादहःपुण्यं पूर्वाह्णः पूर्वतो यदि। सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत्। तदाहः पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरेऽहनि इति। अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रम-